

дрібними золотими бляшками. Серед них — бляшки із зображенням бика, аналогічні знайденим у центральній могилі.

Кістяк оточували дерев'яні циліндрики з отворами посередині. Вздовж південної стінки саркофага від руки дитини тягся ланцюжок напівсферичних бляшок з петлею, — можливо, залишки пояса. В углолів'ї стояли мініатюрні срібні чаша і кілік та оздоблений золотим наконечником ритон.

В ногах основних небіжчиків з розкинутими руками і ногами, головою на північ, лежав кістяк юної служниці, за головами — воїна. На зап'ясті правої його руки знаходився дротяний бронзовий браслет, біля правого стегна — залишки колчана з ножом при ньому та бронзовими наконечниками стріл на дні. Поруч з колчаном вздовж стінки могили — відбиток лука.

Не викликає сумніву, що всі заможні поховання кургану належали одній сім'ї. Попередній аналіз поховального інвентаря дає підстави датувати пам'ятку серединою IV ст. до н. е. За поховальним звичаєм, конструкцією поховальних споруд, матеріальним комплексом курган найбільше споріднений з Чортомликом. Проте його матеріали вибрали в себе риси всієї Скіфії і її найвизначніших пам'яток — Солохи, Куль-Оби, Великої Близниці, Чмиревої Могили, кургану Козел, Великої Цимбалки, Олександрополя тощо. Все це висуває Товсту Могила в коло першорядних джерел з історії та культури Скіфії.

Б. Н. МОЗОЛЕВСКИЙ

Толстая Могила — выдающийся памятник Скифии

Резюме

В 1971 г. Орджоникидзевской экспедицией Института археологии АН УССР были произведены охраняемые исследования скифского царского кургана Толстая Могила, находившегося на окраине г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. В кургане обнаружено два богатых погребения царского типа — центральное и боковое.

Около центральной могилы исследовано погребения шести лошадей в богатых уздечных уборах и трех конюхов. Гробница оказалась ограбленной. Из найденных в ней вещей наибольшее значение имеют меч в золотых ножнах и золотая пектораль, являющаяся шедевром скифо-античного искусства.

В неграбленной боковой гробнице обнаружены погребения знатной женщины и ее ребенка в роскошных золотых нарядах. Царственных покойников сопровождали четверо насильственно умерщвленных слуг.

Предварительно памятник может быть датирован серединой IV в. до н. э. Он вообрал в себя основные черты самых выдающихся курганов Скифии, поэтому явится первоклассным источником для изучения ее истории и культуры.

В. С. ДРАЧУК

Про урядову групу сарматських знаків Північного Причорномор'я

Урядові знаки Північного Причорномор'я вже давно привертають увагу вчених різних країн¹. Радянські вчені Л. П. Харко, Е. І. Соломоник, Д. Б. Шелов дослідили знаки боспорських царів Фофорса, Ріскупо-

¹ Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья. К., 1959, стор. 9—16.

ріда III, Ріміталка². У цій статті викладено нові висновки, до яких прийшов автор у результаті багаторічного вивчення згаданих знаків.

Вперше один із сарматських знаків був використаний як урядовий у Боспорі царицею Дінамією (рис. 1, I). З початком її царювання спостерігаються три династичні тенденції. Дінамія, усвідомлюючи себе спадкоємицею понтійського царя Мітрідата Євпатора, ставила на своїх монетах зображення зірки і місяця — відомої емблеми династії Ахеменідів. У той самий час їй, очевидно, доводилось рахуватися і з місцевою традицією, що пов'язувала походження боспорської династії з Євмолпом, сином Посейдона. Про це свідчить наявність емблеми тризубця на монетах Дінамії близько 14 р. до н. е.³ Коли ж у боротьбі з римським ставлеником Полемоном I царицю та її сина Аспурга підтримало споріднене з ними сарматське плем'я аспургіан і Рим, виходячи з політичних мотивів, визнав у 8 р. н. е. Дінамію господаркою Боспору, на її монетах появилось нове зображення⁴. Деякі дослідники розглядають його як монограму цариці⁵. На нашу думку, це не звичайна монограма, а іменний царський знак, який своєю появою на території Боспору зобов'язаний сарматським племенам. Близькі за накресленням сарматські знаки є на різних пам'ятниках Північного Причорномор'я (рис. 1, I, 2—10). Використання Дінамією емблеми такого походження саме після виступу аспургіан на її стороні цілком зрозуміле. Тим більше, що вони для Дінамії, треба гадати, не були чужими, як підтверджує ім'я сина. Природно, що у складній політичній ситуації Дінамія намагалась підкреслити спорідненість з племенем аспургіан і зробила особистою царською емблемою сарматський знак, близький і зрозумілий середовищу, яке підтримувало царицю. Ахеменідська династична традиція, що втратила свій політичний зміст, занепадала.

Водночас це зображення на монетах Дінамії було не єдиним сарматським знаком серед емблем боспорських царів. Зокрема, на монетах царя Фофорса (286/87—308/09 рр. н. е.) є знак сарматського походження (рис. 1, II, 1—4), відомі й інші, близькі до нього за рисунком (рис. 1, II, 5—6). І це не випадково. Як і Дінамія, Фофорс, на думку дослідників, не належав до династії своїх законних попередників, а був, очевидно, виходцем із знатного сарматського роду, що узурпував боспорський престол⁶. Той факт, що знак Фофорса виступає на його монетах у різних варіантах (рис. 1, II, 1—4), свідчить про наявність, крім емблеми царя, знаків його родичів. На це вказують аналогічні приклади: монети Мітрідата III (37/8—45/6 рр. н. е.) випускались з портретом його матері, а монети Котія I (45/6—67/8 рр. н. е.) — з портретами та монограмами родичів останнього⁷. Одній і тій самій особі не могли належати такі різні зображення. На жаль, тепер немає можливості точно встановити, який з відомих чотирьох знаків був у Фофорса.

Інші сарматські знаки перших століть нашої ери, поширені у Північному Причорномор'ї, і емблеми боспорського царя Ініфімея також доводять (234/35—239/40) сарматське походження останньої (рис. 1,

² Л. П. Харко. Тиритакский монетный склад 1946 г. — ВДИ, № 2. М.—Л., 1949, табл. II, III, рис. 2, 3; Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья, стор. 24, 59—61, рис. 13—13б; Д. Б. Шелов. Тамга Римиталка.— Культура античного мира. Сборник к сорокалетию научной деятельности В. Д. Блаватского. М., 1966, стор. 268—277; його ж. Танаис — потерянный и найденный город. М., 1967, стор. 96—97.

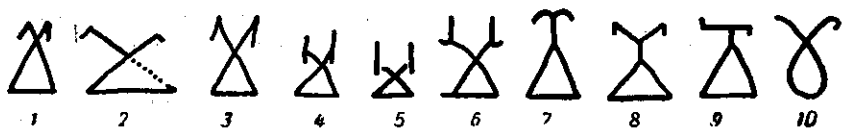
³ А. Н. Зограф. Античные монеты. — МИА, № 16. М., 1951, стор. 191 і далі, табл. XLIV, 14, 19.

⁴ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.—Л., 1949, стор. 316; А. Н. Зограф. Античные монеты..., табл. XLIV, 15, рис. 1, 1.

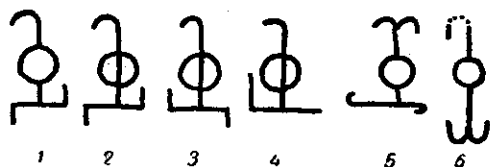
⁵ А. Н. Зограф. Античные монеты..., стор. 191.

⁶ Д. Б. Шелов. Античный мир в Северном Причерноморье. М., 1956, стор. 188.

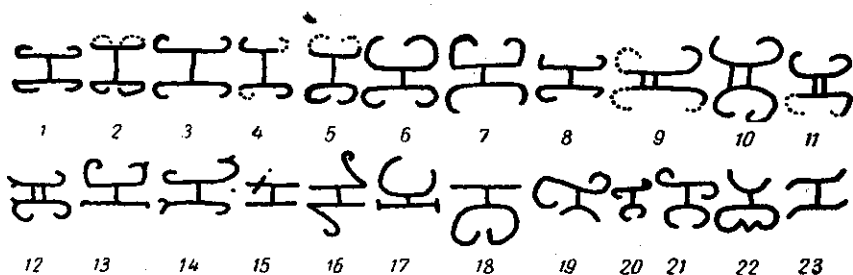
⁷ А. Н. Зограф. Античные монеты..., стор. 197, табл. XLIV, 7; стор. 198.

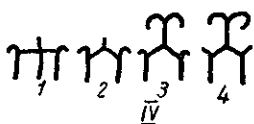
I

II

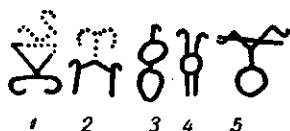
III

IV

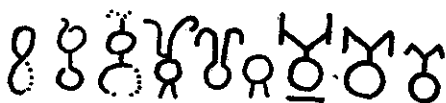
V

VI

VII

1 1a 1b 2 2a 2b 3 3a 3b

VIII

Рис. 1. Сарматські знаки Північного Причорномор'я.

I: 1 — на монеті Дінамії; 2 — на плиті з Новочеркаського музею; 3, 5, 6, 8, 9 — на плитах і левах з Ольвії; 4 — на плиті з Танаїсу; 7 — на плиті з Керчі; 10 — на плиті з Ілурату.

II: 1—4 — на монетах Фофорса; 5, 6 — на плитах з Керчі і Танаїсу.

III: знак Ініфімея (1—8) і аналогічні сарматські знаки (9—23). 1—3 — на плитах з Танаїсу; 4, 14 — на дзеркалах з Керчі; 5 — на дзеркалі невідомого походження; 6, 10—13, 22 — на плитах з Керчі; 7, 23 — на стінах печери Ак-Каян I; 8 — на здеркалі з Боспорського царства; 9, 15, 17 — на ольвійських левах; 16, 20 — на котлах з Дону та Кубані; 18, 21 — на плитах з Сімферополя та Новочеркаського музею; 19 — на плиті з Кривого Рога.

IV: 1, 2 — на плиті Євпатерія; 3, 4 — на ольвійському левові і плиті з Керчі (римський час).

V: знаки на пряжках боспорського виробництва (1—3) та аналогічні сарматські знаки (4—6). 1—3 — на пряжках; 4 — на плиті з Новочеркаського музею; 5, 6 — на стіні Керченського склепу 1872 р. та на плиті з Боспорського царства.

VI: 1, 4 — на плиті і гирі з Танаїсу; 2, 5 — на плиті з Тамані і Фанагорії; 3 — на плиті з Керчі.

VII: знаки Ріміталка (P) на пряжках з Криму (1, 2).

VIII: сарматські знаки римського часу з Північного Причорномор'я (1—3 б).

III, 1—8). Це й не дивно, бо Ініфімей, як гадають дослідники, належав не до корінної боспорської династії⁸, а до тієї, яка могла походити з великого і впливового сарматського роду, свідченням чого є значна кількість сарматських знаків, споріднених з емблемою Ініфімея і поширених на широкій причорноморській території (рис. 1, III, 9—23). Той факт, що цар прийняв звичайне для представників боспорської династії римське ім'я Тіберій Юлій, пояснюється, безперечно, певними політичними обставинами. Він міг бути викликаний або матримоніальними зв'язками з боспорською династією (подібні дані з історії Боспору відомі⁹), або бажанням царя підкреслити лояльність могутнього Риму, відгородити себе від виступу проримської опозиції, яка, наприклад, була у Фофорса¹⁰.

Серед правителів Боспору, які не належали до боспорської династії, час від часу були, безсумнівно, окремі представники сарматської знаті. Емблеми їх зустрічаються вже у II ст. н. е. разом із знаками боспорських царів на бронзових і золотих пряжках та мармурових плитах (рис. 1, IV, 2; 1, V, 2—3; 1, VI, 1—2).

Приєднуємось до думки Д. Б. Шелова, який пов'язує появу таких представників на царському престолі з пануванням у Боспорі того чи іншого племені¹¹. Проте не можна погодитися з іншим твердженням про належність боспорському правителю Ріміталку царського знака, виданого у 1966 р.¹² Тут слід звернути увагу на дві пряжки боспорського виробництва¹³.

Обидві пряжки датуються відрізком часу, що безпосередньо передував рокам правління Тіберія Євпатора. Про це свідчить наявність на них (рис. 1, V, 3) сарматського знака (рис. 1, V, 2), який звичайно зображувався разом із знаком Тіберія Євпатора. Проте на пряжках він розташований не поряд з останнім, а з іншим, також царського типу знаком, нижня частина якого аналогічна нижній частині тамг Тіберія Євпатора, Савромата II, Ріскупоріда III та ін., тоді як верхня, на відміну від них, являє собою замість трикутника чи кола чотирикутник з розвилкою з двох ламаних ліній (рис. 1, VII, 1—2). Можливо, саме цей знак, що відрізняється від згаданих наявністю чотирикутника у верхній частині, і був емблемою боспорського царя Ріміталка.

А тепер зупинимось на боспорських пам'ятках, які мають, за аналогіями, знаки явно сарматського походження (рис. 1, VI, 3—5; пор. рис. 1, VIII). Проте, виходячи з характеру пам'яток, вважаємо, що ці знаки належали не рядовим представникам сарматського світу, а високопоставленим. Так, надмогильний камінь з Керчі, як свідчить грецький напис¹⁴ (реконструйований В. Латишевим), увічнював магістрата, якому, можливо, належав і знак на камені¹⁵ (рис. 1, VI, 3; пор. рис. 1, VIII, 1—16).

Іншою подібною пам'яткою є свинцева гиря з Танаїсу, позначена емблемою або царського магістрата, або самого царя¹⁶, бо цим знаком

⁸ Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья, стор. 24.

⁹ В. Ф. Гайдукевич. Вказ. праця, стор. 61—62; Д. Б. Шелов. Античный мир в Северном Причерноморье, стор. 65, 105; В. Д. Блаватский. Пантикапей. — Очерки истории столицы Боспора. М., 1964, стор. 63—64.

¹⁰ В. Д. Блаватский. Вказ. праця, стор. 218.

¹¹ Д. Б. Шелов. Античный мир в Северном Причерноморье, стор. 188.

¹² В. С. Драчук. Про царські знаки Боспора Кіммерійського. — Археологія, т. XXII. К., 1969, стор. 234, прим. 13.

¹³ Зберігаються в Одеському археологічному музеї. И. И. Козыренко. Тамги на археологических памятниках Одесского государственного археологического музея. — МАСП, вып. 1, 1957, стор. 92, табл. I, 2; II, 2; Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья, стор. 136, № 85.

¹⁴ IOSPE, IV, 359.

¹⁵ Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья, № 25.

¹⁶ Э. И. Соломоник. Нові пам'ятки з сарматськими знаками. — АП, вип. XI, 1969, стор. 165.

гарантувалась правильність ваги. Він, безумовно, сарматський (рис. 1, VI, 4), судячи з інших близьких до нього (рис. 1, VIII, 2—26). Третя пам'ятка — мармурова плита з Фанагорії з написом на честь колишнього царського намісника та його сина¹⁷. Знак під написом, пов'язаний з особою намісника, очевидно, був іменним (рис. 1, VI, 5). Про його сарматське походження свідчать такого типу знаки на інших пам'ятках Північного Причорномор'я (рис. 1, VIII, 3—36). Щодо імені намісника, то воно пояснюється, мабуть, його проримською орієнтацією. В усякому разі, територія Боспору дає чимало прикладів орієнтації певної частини сарматського світу на Рим, а також використання знатними варварами-боспорянами грецьких імен¹⁸.

Отже, всі ці відомі в Боспорі знаки сарматського походження, що належали знатним особам, переконливо свідчать, що й державний апарат Боспорського царства в ті часи надзвичайно сарматизувався.

В. С. ДРАЧУК

О правительственной группе сарматских знаков Северного Причерноморья

Резюме

Для изучения экономических, социальных и культурных явлений истории Боспора и всего Северного Причерноморья в первые века нашей эры особое значение имеют правительственные гербовые знаки римского времени, проливающие свет на взаимоотношения греческого и сарматского миров в указанный период.

Около рубежа нашей эры о наличии на Боспоре трех династических тенденций — ахеменидской, боспорской и сарматской — свидетельствуют эмблемы на монетах царицы Динамии: ахеменидская — звезда и луна, боспорская — трезубец и сарматская — тамга.

Со временем ахеменидская традиция, потерявшая свой политический смысл, исчезает со сцены, а боспорско-сарматская становится господствующей. Свидетельством этого есть распространение на Боспоре в римское время сложных гербовых знаков боспорских царей типа эмблем Тиберия Евпатора, Савромата II, Рискупорида III и др., состоящих из двух частей: нижней династической, имеющей подобие «трезубца», общей для всех правителей из династии Аспургианов, и верхней именной, обязанной своим происхождением сарматской среде и разной у различных царей. Боспорскому царю Римиталку, судя по всему, принадлежала не единичная тамга на плите из Танаиса, а эмблема на бронзовых пряжках.

К концу римского периода роль сарматской традиции в государственной жизни Боспора возрастает. Доказательством служат тамги Иниффимея и Фофорса, пришедшие, судя по аналогиям, в боспорскую эмблематику из сарматской; личные эмблемы на плитах из Керчи, Фанагории и свинцовой гире из Танаиса, а также гербовые знаки сарматской знати на бронзовых и золотых пряжках боспорского производства.

Изучение рассмотренных знаков приводит к выводу о сарматизации правительственного и государственного аппарата Боспорского царства, начавшейся где-то около рубежа нашей эры и достигшей к концу римского периода большого размаха.

¹⁷ Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья, № 30, стр. 75.

¹⁸ Б. Д. Шелов. Древний город Танаис. Одесса, 1961, стор. 19, 28; В. Д. Блаватский. Вказ. праця, стор. 64; В. Ф. Гайдукевич, Вказ. праця, стор. 327—328.